

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Juhász Zoltán*

Hodgya

Eduard Böhl (1836–1903)

Messiás-interpretációja

1. Eduard Böhl hermeneutikai alapállása

Eduard Böhl 1864 őszén kapott kinevezést a bécsi Protestáns Teológia Fakultásának református dogmatikai tanszékére.¹ Az 1819-ben alapított intézményben² az ágostai hitvallású evangélikus felekezetű professzorok mellett egyedüliként képviselte a helvét hitvallású protestánsokat. Harmincöt éven át végzett tanári szolgálatának ideje alatt nemcsak dogmatikát és szimbolikát oktatott, hanem bibliai teológiát, keresztyén apologetikát, vallásfilozófiát és pedagógiát is.³ A teológiai tudományok között mindenkor kitüntetett figyelmet szentelt egyfelől a krisztológia témakörének, másfelől pedig – ami a szívéhez különösen is közel állt – az Ótestamentum hermeneutikai vizsgálatának.⁴ E két tárgykör ötvözetéből született meg 1882-ben *Christologie des Alten Testamentes oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen* című

work. He was appointed to the Reformed Dogmatics Chair at the Protestant Theology Faculty in 1864. For 35 years, he represented the Helvetic Reformed churches among the Swiss Reformed professors. During his teaching career, he did not only teach dogmatics and symbolism, but also biblical theology, Christian apologetics, theology of religion, and pedagogy. Among the theological sciences, he always paid special attention to Christology on the one hand, and to the hermeneutics of the Old Testament, which was particularly close to his heart – on the other. From the combination of these two subjects, the book *Christologie des Alten Testamentes oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen* was born in 1882.

* Juhász Zoltán (Budapest, 1972) református lelképásztor. Szolgálati területe a Hodgyai Református Egyházközség és a székelyudvarhelyi Baczkamadarasi Kis Gergely Református Kollégium. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának hallgatója, témavezetője dr. Kovács Ábrahám.

¹ Balke, Willem: *Eduard Böhl. Hoggleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2001, 31.

² Vö. Juhász Zoltán: Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása. In: *Református Szemle* 113. (2020/3), 242–265.

³ Balke, Willem: *i. m.* 31.

⁴ Balke, Willem: *i. m.* 26–27. és 112–113.

könyve, amely 1885-ben holland fordításban is megjelent.⁵ Ezt a könyvet a Türelmi Rendelet 1881-ben „Ausztria–Magyarország-szerte megrendezett százéves emlékünnepeére” ajánlotta fel.⁶ Könyvének ajánlása nem volt véletlenszerű, és tartalma sem volt előzmény nélküli.

Böhl elsősorban magyar tanítványain keresztül⁷ állt kapcsolatban az erősödő és hangját egyre inkább hallató református új ortodoxia magyar képviselőivel.⁸ „Jézus Krisztus jó vitézeinek” a destruktív korszellem ellen folytatott küzdelmét elsősorban a debreceni teológián és annak vonzáskörzetében támogatta több csatornán keresztül is, és következetesen hangoztatta, hogy Krisztus egyházának megmaradása csak a megígért és eljött Messiásba, mint a bűneinkért meghalt és feltámadott Üdvözítőbe vetett hit által lehetséges. Az 1881-es debreceni alkotmányozó zsinaton Böhl személyesen is részt vett. A zsinatnak ajánlott kötete jelmondatául a Zsid 13,8-at választotta: *Jézus Krisztus tegnap és ma és mindörökké ugyanaz*. Ezzel a bibliai igével is könyvének üzenetét igyekezett kiemelni, amely a két testamentumban felmutatott hit folytonosságát és változatlanságát igazolja. Az Újszövetség embere, aki Krisztusba veti hitét, ugyanazt a hitet éli

⁵ Dolgozatom elemzésében mind a két könyvkiadást felhasználom, a hivatkozásokat azonban a holland nyelvű kiadáshoz kapcsolom. Ld. Böhl, Eduard: *Christologie des Alten Testaments oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen*. Wilhelm Braumüller, Wien 1882. Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds, of verklaring der meest gewichtige Messiaansche profetieën*. Scheffer, Amsterdam 1885.

⁶ Böhl, Eduard: *Christologie des Alten Testaments*, 2.

⁷ Sebestyén Jenő: Református mozgalom a XIX. században. In: *Magyar Kálvinizmus. Református egyházi, egyháztársadalmi és világnézeti folyóirat*, 5. (1938/2), 93–95.

⁸ A 19. századi teológiai liberalizmus és új ortodoxia magyarországi küzdelmét Kovács Ábrahám mutatja be részletesen: Kovács Ábrahám: *Hivédelem és egyházjasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Vallástudományi könyvtár IV. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010. Uő: A Debreceni Hitvallás (1875) mint a liberális teológia „dogmatikájának” görbe tükré. In: *Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok*, VII. (2015), 43–49. Uő: A debreceni ortodoxia teológiai gondolkozása. In: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2011, 321–335. Uő: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn. In: *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*, 21. (2014), 51–71. Uő: A Heidelbergi Káté útján vagy arról letérve? Újorthodox és liberális református antropológiák a Biblia fényében. In: Baráth Béla Levente – Fekete Károly – Kis Klára (szerk.): *Ösztönző lelkiesség. Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2019, 213–220. Uő: Kijelentés, Szentírás és a dogma a 19. századi magyar teológiai vitákban. In: Bodó Sára – Horsai Ede (szerk.): *„Hisztek az Ige diadalmas erejében!” Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2020, 159–177.

meg, mint amely már a paradicsomi ember, a pátriárkák, a próféták és a királyok életét is meghatározta. Munkájának célját ekképpen foglalja össze:

„Nekünk kell vigyáznunk arra, hogy bebizonyítsuk, hogy az újszövetségi „ma” azonos az ószövetségi „tegnappal”. Reméljük, elég világosan ki tudjuk mutatni, hogy Jézus Krisztus személye és műve mind az Ó-, mind az Újszövetségben örök és azonos, s ezzel együtt azt is, hogy erre a személyre és művére a Krisztus születése utáni időre, tehát a mi korunkra nézve is feltétlenül szükségünk van.”⁹

Az alapos és nagy szakmai tudást szerzett Eduard Böhl még bécsi szolgálata előtt, vagyis bázeli tanársága idején¹⁰ igyekezett hangsúlyozni az Ótestamentum krisztológiai vizsgálatának fontosságát a *Zwölf Messianische Psalmen* című könyvével.¹¹ Ebben az Ótestamentum üdvtörténeti magyarázatának alapelveit foglalta össze a történetkritikai korszellemmel¹² szemben, amely kikezdte a bibliai kánon egységét képviselő tradicionális keresztény ortodoxiát. Ennek lényege az volt, hogy a messiási szövegek egy része nem közvetlenül Krisztusra, hanem mindenekelőtt *típusokra*,¹³ az üdvösség ígéretét hordozó alakokra vonatkozik. Más részek viszont, mint például a könyvében részletesen tárgyalt zsoltárok is,¹⁴ félreérthetetlenül a Messiásra vonatkozó ígéretek hordozói.

Krisztus ótestamentumi ábrázolása központi téma Böhl teológiájában. Következésképpen mutat rá arra, hogy Krisztusnak mindent be kellett töltenie, ami megíratott a törvényben, a prófétáknál és a zsoltárokból. Ezáltal Isten valójában egy magasabb szinten ismétli meg, erősíti meg és juttatja teljességre Jézusban mindazt, ami az Ószövetség hitvalló személyiségeinek életében történt. Az

⁹ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 2.

¹⁰ Eduard Böhl 1861-ben habilitált Bazelben, és ezután 1863-ig magántanárnként tanított a teológiai fakultáson. A liberalizmus korában szigorú és konzervatív szellemű ószövetségi exegézist tanított. Vö. Balke, Willem: *i. m.* 19.

¹¹ Böhl, Eduard: *Zwölf Messianische Psalmen*. Bahnmaier's Verlag, Basel 1862.

¹² A történetkritika képviselői elsősorban a Bibliát támadták, rajta keresztül pedig a Jézus Krisztusról kialakult képet, és a kereszténység meghonosodott tanításait igyekeztek megváltoztatni. Alapelvük az volt, hogy minden forrást kétségbe kell vonni, legyen az akár maga a Biblia is. Ld. Lane, Tony: *A keresztény gondolkodás rövid története. Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig*. Ford. Pásztor Péter. Második kiadás. Harmat–Kálvin, Budapest 2016, 193.

¹³ Böhl tipológiai álláspontja a reformáció hermeneutikájában gyökerezik. *A Scriptura sacra sui ipsius interpres* jegyében ő is vallotta, „hogy a Szentírás nemcsak tárgya a kutatásnak, hanem főleg alanya: cselekvő hatalom (lámpaként ég és éget, kormányoz, táplál), ő mondja meg a helyes írásmagyarázatot, bíráló kritérium a Szentlélek által”. Vö. Kerekes, Erzsébet: *A Biblia tipológiai/figurális értelmezése – Tipológia és posztmodern*. In: *Kellék* (2000/15–16), (205–221) 213–214.

¹⁴ Ezeket a zsoltárokat a következő sorrendben magyarázta a *Zwölf Messianische Psalmen* című könyvben: 16, 22, 69, 40, 21, 2, 118, 8, 45, 72, 110, 41.

őszövségi iratok legitimálják Jézus eljövételét, testet öltését, üdvözítő munkáját, szenvedését, halálát és feltámadását.¹⁵

Eduard Böhl a *Christologie des Alten Testamentes oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen* című könyvében folytatta a *Zwölf Messianische Psalmen* című kötetben lefektetett elvek részletes kifejtését, és ezeket most már a teljes Ótestamentumra vonatkoztatja. Jelen dolgozat úgy mutatja be e kötet gondolatmenetét és felépítését, hogy mindenekelőtt a mű bevezetőjében leírtakat elemzi, és arra a messiási értelmezésre igyekszik figyelni, amely úgy tartja szem előtt a Szentírás egységét, mint amely Isten megváltói akaratának a kijelentése.

Böhl hermeneutikai magyarázata nemcsak Luther Márton és Kálvin János írásmagyarázatának irányvonalát követte, hanem gyökereiben a korai egyházhoz, nevezetesen Tertullianushoz és Augustinushoz tért vissza.¹⁶ Így messiásértelmezése azon teológiai folyamat szerves része, amelyben a Szentlélek vezetését valló, közel kétezer éves keresztyén egyház nem akart másra mutatni, hanem csak Krisztusra, akiben egyedüli módon a „valóban beteljesedett próféciaák sora található”,¹⁷ és aki a törvény vége mindenki megigazulására a belé vetett hit által (Róm 10,4).¹⁸

2. Keresztyén hitünk axiómája: Jézus Krisztus a Messiás

Jelen dolgozat azokat a forrásokat veszi számba Eduard Böhl *Christologie des Ouden Verbonds, of verklaring der meest gewichtige Messiaansche profetieën* című könyve alapján, amelyek az Ótestamentum Jézus Krisztusra mutató jövendöléseit és azoknak beteljesedését tárgyalják. Ha a könyv tartalmi beosztását követjük, ezek a források olyan ótestamentumi eseményeket, személyeket és kijelentéseket emelnek ki, amelyek kétséget kizáróan igazolják keresztyén hitünk egyik axiómáját: az Ótestamentum Messiása a testet öltött Ige, a Felkent Szabadító, Jézus Krisztus. A kérdés kutatásának aktualitása főbb vonalaiban ma is ugyanaz, mint a 19. században: a Szentírás egysége, a Kijelentés tekintélye, Jézus Krisztus istensége és üdvözítő munkája. Tárgyunk időszerűsége alig változott a 19. században elemi erővel felszínre törő teológiai liberalizmus kora óta, amely megkérdőjelezte és támadta a hagyományokat. Erre a kihívásra ma is az Isten Lelke által kinyilatkoztatott igazság felmutatásával kell választ adnunk keresztyén hitünk védelmében.

Az ótestamentumi héber מִשַׁח – „felkenni” ige arra a létében és feladataiban elmosódott, többretegű jelentéssel bíró személyre utal, aki a történelem utolsó

¹⁵ Balke, Willem: *i. m.* 26–27.

¹⁶ Uo. 27.

¹⁷ Dér Katalin: *Próféciaák a Messiásról*. Kairosz Kiadó, Budapest 2018, 10.

¹⁸ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 1.

korszakában Isten képviselőjeként viseli a „messiás” (מָשִׁיחַ) pozitív tartalmú uralkodói címet.¹⁹ A jövendölések egy olyan képzelt szabadítóra utalnak, akit Isten küld: ő a Dávid házából származó és eljövendő ideális király, „aki Isten királyságát alapítja meg az eszkatonban.”²⁰

„A Messiás-eszme tehát a történeti királyság intézményének alapján született meg, pontosabban Isten a királyság konkrét történelmi helyzetéből kiindulva sugalmazta a Messiásról, mint az ő végső küldöttéről szóló próféciaikat. Így a messiási jövendölésekben a Messiáson elsősorban Isten Országának ideális királyát, az isteni uralom végső, tökéletes képviselőjét és megvalósítóját értjük.”²¹

Az Ótestamentumban a Messiásba vetett hit az Isten iránt táplált bizodalom életben tartását szolgálta, a béke és az egyetemes igazság beteljesítőjeként vártak rá, mint aki népének saját szenvedése által lesz megváltó Eljövendője.²² Jóllehet a messiás kifejezés konkrétan csupán 38-szor fordul elő az Ótestamentumban, a személyéhez kapcsolódó jövendölésekben több olyan beszédes és szemléletes megnevezésével találkozunk, amelyek legfőbb jövőbeni feladatait vetítik előre.²³ Az egyik legismertebb bibliai igeszakasz az Ézs 52,13–53,12, amely az Úr szenvedő szolgájáról mint az üdvösség közvetítőjéről beszél.²⁴ Ezt is, akárcsak a teljes Ószövetségben megígért messiási próféciaikat, Jézus hitelesíti saját életével, amelyet aztán az Újtestamentum szentíróinak bizonyágtételei egyértelműsítenek, tudniillik azt, hogy a Jézus Krisztus

„[...] személye tökéletesen és ellentmondásmentesen egyesíti magában a messiási király és a Szervedő szolgálta, a pap és a próféta, az Emberfia és Isten Fia alakját.”²⁵

¹⁹ Montskó Benjámin: A messiás-konceptió alakulása a targumokban. Kétféle messiás-elképzelés a Jesája Targum 53. fejezetéből és az Énekek éneke Targumból. In: *Vallástudományi Szemle*, 13. (2017/4), (44–64) 44.

²⁰ Uo. A messiási próféciaik jellemzőinek rövid összefoglalását ld. Dér Katalin: *i. m.* 22–33.

²¹ Dér Katalin: *i. m.* 17.

²² Messiás. In: *Arcanum. Kézírónyvtár. Ki kicsoda a Bibliában*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-a-bibliaban-F8DCE/m-F9027/messias-F904F/> (2019. júl. 12.).

²³ Dér Katalin: *i. m.* 17.

²⁴ Dér Katalin: *i. m.* 18. „A keresztyén teológiában ez a szövegrész a szenvedő Messiás képeként kap központi szerepet, és egyértelműen Jézus Krisztus megváltói áldozatára mutat. A rabbinikus irodalomban azonban, akárcsak a Jesája-targum 53-ban, elmarad a szenvedés és halál Messiásra vonatkozó része. Helyette az »átadja a lelkét a halálnak« kifejezés után a szöveg arról beszél, hogy a bűnösöket (lázadozókat) a Törvényre tanítja, közbenjár a bűneikért, és Isten az ő kedvéért bocsát meg nekik – azaz nem hal meg.” Vö. Montskó Benjámin: *i. m.* 49–51.

²⁵ Dér Katalin: *i. m.* 18–19.

Jézus ugyanis az a görög nyelven megnevezett Χριστός, vagyis „Felkent”, aki az ószövetségi ígéreteket úgy tölti be, hogy fizikai szenvedésével és kereszthalálával meg is pecsételi azokat. Az Újtestamentum írói fordított kronológiai sorrendben olvasták e Krisztus életének eseményeit, és külön feladatuknak tekintették Mózesről és a prófétáktól kezdődően igazolni, hogy a „valódi” Messiásnak is sokat kellett szenvednie. Figyelmüket különösen azon szövegekre irányították, ahol az Ótestamentum írói a szenvedő Messiásról szólnak.²⁶ Pál apostol is erről a Messiásról foglalta össze bizonyágtételét, amikor ezt írta: *úgy határoztam, hogy nem tudok közzétenni másról, csak Jézus Krisztusról, róla is, mint megfeszítettről* (1Kor 2,2).

3. Eduard Böhl ótestamentumi krisztológiai vizsgálódásai

3.1. Krisztológia vagy szótér(i)ológia²⁷

„A teológia szíve a krisztológia” – vallja Abraham van de Beek holland emeritus professzor a *Jesus Kurios* című könyvében,²⁸ és részletesen elemzi a Krisztusról szóló tudomány lényegét, amely a korai egyháztól kezdődően a teológiai viták alapját képezte. Felismerése szerint a keresztyén ember hite Krisztus istenségének megvallásán áll, vagy bukik. Bár Isten mindenhatósága és emberre létele látszólag ellentmond egymásnak, kozmikus vonatkozásban mégis az Istenember az egyetlen megoldás az egyház és a világ minden kérdésére.

Közel másfél évszázaddal Abraham van de Beek teológus előtt a protestáns újortodoxia is a krisztológiára mint a teológia sarokkövére építette egyházmenetítő szolgálatát a racionalizmus térhódításával szemben. Böhl ennek a protestáns újortodoxiának volt egyik meghatározó képviselője a 19. század második felében. Azonban a bécsi rendszeres teológus krisztológiai világképe rendhagyó volt. Eduard Böhl eltért a tárgy általánosságban elfogadott teológiai nézetétől, amely Jézus Krisztus személyéről és munkájáról mindenekelőtt az újtestamentumi tanításokra építve nyilatkozott, és abból az alapállásból kiindulva, hogy

²⁶ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 6–12.

²⁷ Eduard Böhl 1887-ben jelentette meg *Dogmatika* című főművét, amelyen huszonhárom évig dolgozott. Az öt nagy fejezetre osztott könyvben a *Teológia* és az *Antropológia* után „a Megváltó személyének és munkájának tanát” fejtí ki a *Szótérológia* cím alatt, majd a *Szótériológia* fejezetben „a megváltás Szentlélek által történő érvényesítésének tanát” foglalja össze. Művét az *Eszkatológia* összefoglalásával zárja. (Böhl eszkatológiai gondolkodásáról bővebben ld. Juhász Zoltán: *Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása*, 242–265.) A rendszeres teológia tárgykörében rendhagyó, egyedi és sajátos, hogy Böhl különbséget tesz „szótérológia” és „szótériológia” között. Ebben a tanulmányban én is a Böhl által használt „szótérológia” megnevezést használom. Vö. Böhl, Eduard: *Dogmatik. Darstellung der christlichen Glaubenslehre auf reformiert-kirchlicher Grundlage*. Scheffer, Amsterdam 1887, 315.

²⁸ Beek, van de A.: *Jesus Kurios. De Christologie als hart van de theologie*. Kok–Kampen, Kampen 1999.

az Ótestamentumban csak ígéreteket és próféciaikat lehet olvasni a Megváltó személyéről, elzárkózott annak krisztológiai értelmezésétől.²⁹ Böhl úgy tárgyalta a krisztológiát az Ószövetség keretében, hogy távol tartotta magát a sajátos dogmatikai terminológiáktól, és olyan exegetikai módszert alkalmazott, amely azon alapelemek felkutatására figyelt, amelyekből az általános krisztológia nőtt ki.³⁰ Ezért Böhl messzebből indít, és tárgya vonatkozásában találóbbnak véli az Ótestamentum „szótérológiájáról” beszélni, ugyanis nézete szerint a Szabadítóról szóló tudomány többet jelent, és több ígéretet foglal magában, mint az a tudomány, amely csak a Krisztusról, a Felkentéről szól.³¹ Ugyanis Dávid királyságával kezdődően az üdvösség kinyilatkoztatásakor a *Szótér* konkrét krisztológiai vagy messiási tartalommal jelenik meg, míg az Izrael királyai előtti időben ezt a fogalmat általános vonatkozásban használták. Például némely zsoltárban vagy Ézsaiás prófétánál Dávid Fiáról vagy egy eljövendő Dávidról olvasunk messiási próféciaikat, viszont a „szótérológiái” értelmezés esetében kitágul a kör és magában foglalja az ősevangéliumot,³² az ősatyáknak tett ígéreteket, de az Úr angyalának a Mózes első könyvétől a Malakiás könyvéig terjedő megjelenéseit is. Azonban a Szabadító megjelenésére, munkájára, csodatételére az Ótestamentum számtalan esetben teljesen szabadon, rendszertelenül és váltakozva használja az Isten és a Messiás nevet. Ez pedig a Messiás és Isten azonosságát igazolja, vagyis Krisztus istenségét és Isten testet öltését. Az apostolok számára ez az azonosság már magától értetődő volt, és ezen kijelentések alapján értették meg mindazt, ami Krisztussal történt. Ezért Böhl, amikor „szótérológiáról” beszél, az egész Szentírást tartja szeme előtt, és nemcsak azon részekre összpontosít, ahol csak a Messiásról mint királyról vagy mint Dávid Fiáról lehet olvasni, hanem azokra is, amelyek Isten megváltói munkáját dicsérik.³³

Jóllehet Böhl tisztában volt azzal, hogy *Az Ótestamentum szótérológiája* cím jobban talált volna a könyvében kifejtett elmélethez, mégis a „krisztológia” megnevezésnél maradt, mert ez szélesebb körben volt ismert a teológiatudomány terén. Azonban a címtől elvonatkoztatva annak a célnak rendelte alá könyve tartalmát, amely az ószövetségi iratokat legitimálja Jézus eljövetelére, testet öltetésére, üdvözítő munkájára, és szembefordult azzal a korszellellemmel, amelyre –

²⁹ Herczeg Pál: Krisztológia. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon, II.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, 90–92.

³⁰ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 2.

³¹ Uo. 3.

³² A hagyomány az 1Móz 3,14–15-öt tartja protoevangéliumnak, illetve más megnevezéssel ősevangéliumnak, mivel ez a rövid rész már magában hordozza az örömhír minden lényeges elemét, amely végül a sátán vereségével és Jézus Krisztus győzelmével zárul. Vö. Dér Katalin: *i. m.* 41–54.

³³ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 3–5.

a történetkritikai bibliaértelmezés mellett – Friedrich Schleiermacher (1768–1834) Ószövetséget elutasító liberális teológiai világképe volt nagy hatással. Willem Balke holland teológus találóan foglalta össze Böhl tézisének lényegét. Szerinte mindaz, amit a törvényben, a prófétáknál és a zsoltárokból olvashatunk, Jézus személyében, mint Szabadítóban jutott minőségibb, magasabb szintre és teljességre. Isten ugyanis Jézus személyében ismételte meg és erősítette meg mindazt, ami az ótestamentumi hívő személyek életében történt. Böhl szerint az Ótestamentum csak úgy érthető helyesen, ha rábízunk magunkat az Újtestamentum „fő exegétáinak”, Jézus Krisztusnak és az apostoloknak a vezetésére. Mert ha elvetjük ezt a hermeneutikai kulcsot, akkor a Biblia egységét támadjuk meg. Ugyanis az Ó- és az Újtestamentum egységes, szerves egészet alkot, mivel Isten e kettőben jelentette ki az ő megváltói akaratát.³⁴

3.2. Az ótestamentumi krisztológia védelmében

3.2.1. *A Kijelentett Ige tekintélye*

Eduard Böhl, aki szívvel-lélekkel élte át korának vallási, teológiai és filozófiai küzdelmeit, disputáiban alapos, minden részletre kiterjedő tájékozottságával és hatalmas tudásával a kálvini alapelv szerint képviselte a Szentlélek belső bizonyágtételének (*testimonium internum spiritus Sancti*) krisztocentrikus reformátori hermeneutikáját, hogy tudniillik az Isten által kinyilatkoztatott üdvtörténet a „teljes Szentírásban” jut kifejezésre. Kálvin nyomdokaiban haladva ő is vallotta, hogy a *sola Scriptura* tanítás alapján a Bibliában

„[...] elégséges módon van kijelentve Isten akarata és üdvterve, csak megfelelően kell tudni benne keresni, értelmezni és magyarázni.”³⁵

Kálvin a 2Tim 3,16 alapján³⁶ tanította, hogy a „teljes Írás” feltehetőleg nem a Kijelentés terjedelmére vonatkozik, hanem arra a két igazságra, amely szerint az ember a Krisztusban való hit által juthat el az üdvösségre, és megtanulhatja a föl-

³⁴ Balke, Willem: *i. m.* 30.

³⁵ Peres Imre: Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerepéről. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2009, (49–78) 60.

³⁶ *A teljes Írás Istentől íbletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre.* Itt a „teljes Írás” kifejezés is megerősíti Böhl koncepcióját, amely szerint az Újtestamentum tanúságtevői számára az „Írás”, vagy az „Írások” az Ószövetség könyveit jelentette, amint ezt Timóteus zsidó neveltetése is igazolja. De a szentírók annak ismeretében vallották ezt, hogy tudták: „az Ószövetség utal ígéreteiben az üdvösségre, amely az ember előtt a Krisztusban való hit által nyílik meg”. Vö. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarászó jegyzetekkel.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1997, 1455–1456.

di élet etikai normáit, az „Istentől ihletett” kifejezés pedig a Szentírás tekintélyét erősíti meg, és kinyilvánítja Isten fenségét.³⁷ Böhl könyvében erőteljesen jut kifejezésre Kálvin azon kijelentése,

„[...] hogy az Írás központja a Krisztusról szóló bizonyágtétel, amit szívünkben a Szentlélek tesz érthetővé és igazzá.”³⁸

Eduard Böhl *Christologie des Alten Testamentes* című könyve arról tanúskodik, hogy a 19. századi kálvinista ortodoxia elkötelezett írásmagyarázóival együtt a keresztyén teológiát ért legsúlyosabb támadással, az Isten kijelentett Igéje tekintélyének kétségbe vonásával szemben küzdött.³⁹ Ez a küzdelem azóta is tart, mert az egyház különböző frontokon kényszerül újra és újra tanúbizonytságot tenni a Biblia kinyilatkoztatásának „isteni megbízhatóságába vetett hitéről”.⁴⁰ Ezen a téren a protestáns ortodoxia, s azon belül pedig a kálvini teológia végzett különösen kiemelkedő szolgálatot: védelmezte a tiszta szentírási tanítást, és minden más tekintéllyel szemben a Bibliának adott és ad prioritást.

A német teológiával párhuzamosan az angolszász, s főleg az amerikai teológia állt ki ugyanilyen határozottan a kálvini ortodoxia mellett. Böhl kortársaként az észak-amerikai Benjamin Breckinridge Warfield (1851–1921) folytatott kemény küzdelmet a liberális teológiai gondolkodással szemben, és a Westminsteri Hitvallásra hivatkozva így nyilatkozott a keresztyén egyház hitéről:

„[A Westminsteri Hitvallás] a Szentírást olyan tekintetben nyilvánítja Isten igéjének, hogy annak maga Isten a szerzője, és mivel közvetlenül Isten ihlette, a Biblia tévedhetetlen igazság és isteni tekintély, amit a keresztyén embernek igaznak kell elhinnie, bármi is legyen a tartalma, s mivel isteni tekintélyt hordoz, rajta keresztül maga Isten szólal meg.”⁴¹

Ugyancsak ő állapítja meg:

„[...] a Szentírás az egyik meghatározó tényező Isten megváltó munkájában, és a megváltás folyamatának szerves része.”⁴²

Tony Lane pedig ezt írja:

„Isten kijelentett Igéje nem más, mint az esemény, amelyben Isten megszólítja az embert, és kijelenti magát Jézus Krisztus által.”⁴³

³⁷ Vö. Peres Imre: *i. m.* 61–62.

³⁸ Uo. 62.

³⁹ Lane, Tony: *i. m.* 193.

⁴⁰ Warfield, Benjamin Breckinridge: *A Biblia ihletettsége és tekintélye*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest 2017, 121.

⁴¹ Uo.

⁴² Warfield, Benjamin Breckinridge: *i. m.* 17.

A Kijelentésnek ezt a természetét, folyamatát és módját⁴⁴ értették és magyarázták félre a 19. századtól azok a teológusok, filozófusok, egyházi és laikus neves személyek, akik a liberális teológia szolgálatában álltak és a modern világhoz igazították a hittudományt. Ezért Böhl nemcsak jogosultnak, hanem felelősnek is érezte magát, és kötelességének tartotta megvizsgálni a Krisztusról szóló tanúbizonyságokat, különös tekintettel arra, hogy az Ótestamentum Felkentjét nemcsak ellenfelei, hanem barátai is következetesen félreértelmezték, az Újtestamentum Krisztusával kapcsolatban pedig idegen elvárásokat fogalmaztak meg.⁴⁵

3.2.2. *A Szentírás egységének védelme*

Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803–1875) elberfeldi lelkipásztor, valamint Johannes Wichelhaus (1819–1858) hallei teológiai tanár,⁴⁶ akik a hitvallásos kálvinizmus öntudatos képviselői voltak, döntő módon meghatározták Eduard Böhl teológiai gondolkodásának formálódását. A lutheránusnak megkeresztelt Böhl Wichelhaus hatására tért át a református hitre.⁴⁷ Mindketten, Kohlbrugge és Wichelhaus is jártasak voltak a bibliai és a keleti nyelvekben, valamint az egyházatyák és a reformátorok írásaiban, s ezért úgy mélyedtek el a Szentírás exegézisében, hogy számukra az Ó- és Újtestamentum egysége, illetve folytonossága megkérdőjelezhetetlen volt. Írásmagyarázatukban a reformáció által vallott „szövetségi teológia”⁴⁸ vonalán maradtak, amely úgy tekintett Isten üdvözítő tervére, mint amely Ádámtól kezdve a Krisztus általi beteljesedésig egységes folyamat. Ennek a szövetségi teológiának Krisztus-központú írásmagyarázati módszeréhez csatlakozott Böhl is, aki nevezett társaival a tudományos viszony mel-

⁴³ Lane, Tony: *i. m.* 216.

⁴⁴ Warfield, Benjamin Breckinridge: *i. m.* 81–112.

⁴⁵ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 5–6.

⁴⁶ Johannes Wichelhaus 1854-től kapott kinevezést a Halle–Wittenbergi Egyetem Újszövetségi tanszékére. Tudományos pályáját 1858-ban bekövetkezett korai halála szakította félbe. Szoros kapcsolatot ápolt a református Hermann Friedrich Kohlbrugge lelkipásztorral és Ernst Wilhelm Hengstenberggel (1802–1869), a berlini ószövetségi tanszék professzorával.

⁴⁷ Körtner, Ulrich von H. J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien. In: Schwarz, Karl – Wagner, Falk (szerk.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*. Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien. WUV-Universitätsverlag, Wien 1997, (427–451) 429–431.

⁴⁸ A református teológia által vallott „szövetségi teológia” gyökere Bullinger Henrik 1534-ben megjelent, *De testamento seu foedere Dei unico et aeterno* című munkájához köthető. Ebben Bullinger az 1Móz 17,17 alapján fejtette ki, hogy csak egy szövetség létezik, amelyet Isten az ő kegyelméből eredően egyoldalúan kötött meg a teremtményével, ez azonban kétoldalúan működik. „A szövetség kétoldalúsága a kettős nagy parancsolatban és a Dekalógusban jut kifejezésre.” Vö. Busch, Eberhard: *Református. Egy felekezeti arculata*. Ford. Szabó Csaba. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2008, 68–72.

lett mély lelki, baráti kapcsolatot ápolt. Ők az Ószövetségben Krisztus ígérését, az Újszövetségben pedig a Krisztusban adott beteljesedést látták.⁴⁹ Hermann Friedrich Kohlbruggeval mint apósával és Wichelhausszal mint tanárbarátjával olyan triáoszt alkottak, akiknek különösen a „sola fide” és a „sola gratia” jelszavak alapján megélt munkássága és szolgálata nyomán egy „19. századi reformátori reneszánszról” beszélhetünk.⁵⁰

Kohlbrugge *Waartoe het Oude Testament?* című alapműve⁵¹ jelentősen megszabta Eduard Böhl ótestamentumi krisztológiai kutatásának irányát. Ebben az Ótestamentumot feldolgozó hermeneutikai könyvében Kohlbrugge a Szentírás kétség nélküli egységéről értekezik. Igazolja, hogy helytelen az „Ó- és Újtestamentum” különválasztásáról beszélni, vagy bármilyen különbséget tenni a két testamentum között, ugyanis a 2Kor 3,14 igehelyet leszámítva (*ugyanaz a lepel mind e mai napig ott van az Ószövetség olvasásánál felfedetlenül*) a Bibliában sehol nem találkozunk a két szövetség elkülönítésével. De az sem bizonyított, hogy a nevezett helyen valóban a két szövetség elkülönítéséről lenne szó, mert amikor Pál apostol megírta levelét a korinthusiaknak, akkor ő csak egy szövetséget ismert, az Újszövetséget pedig mint a Biblia második nagy egysége ekkor még nem létezett – magyarázta Kohlbrugge. Ugyanis Pál apostol máshol mindenütt Írásról, Írásokról vagy Mózesről és a prófétákról beszél.⁵² Ezt a páli beszédmodot veszi át Kohlbrugge is, amikor könyveiben és igehirdetéseiben következetesen az Ó- és Újtestamentum helyett „Mózesről és a prófétákról”, illetve az „evangélistákról és apostolokról” beszél. Amint az egyik testamentum nem ó, régi, idejémtúlt, úgy a másik esetében sem beszélhetünk újról vagy új változatról.⁵³ Kohlbrugge azt bizonyítja, hogy az Újtestamentum csak megismétli mindazt, amit Mózes és a próféták az Ótestamentumban már megírtak. Az evangélisták és az apostolok munkája az ótestamentumi próféciákból érthető meg igazán, és

⁴⁹ Mit jelent és mennyire biblikus a szövetségi teológia? In: *Gotquestions. Your Questions. Biblical Answers.* <https://www.gotquestions.org/Magyar/szovetségi-teologia.html> (2019. júl. 17.).

⁵⁰ Ez a Ho-Duck Kwon teológus találó megállapítása napjainkra Willem Balke nyomán vált közhismertté a szakirodalomban, és arra a reformátorokéhoz hasonló egyházmegújító munkára utal, amely a Szentírásból mint kiapadhatatlan forrásból merített szüntelen. Vö. Balke, Willem: *i. m.* 11–13. Kwon, Ho-Duck: *E. Böhl's Aufnahme der reformatorischen Theologie, besonders der Calvins. Die Bedeutung dieser „Reformatoren-Renaissance“ für die Lösung theologischer Probleme der Gegenwart.* Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg 1991.

⁵¹ Kohlbrugge, H. F.: *Waartoe het Oude Testament? Leidraad om de boeken van Mozes en de profeten op hun juiste waarde te schatten.* Uigeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2004. Először 1846-ban német nyelven jelent meg *Wozu das Alte Testament?* címmel. Dávid Gyula (1860–1917), Eduard Böhl tanítványa egy kivonatos fordítást készített a könyvről: Kohlbrugge, Fr. Hermann: *Minek az Ószövetség?* Ford. Dávid Gyula. Mezőtúr 1862.

⁵² Kohlbrugge, H. F.: *i. m.* 18–21.

⁵³ Uo. 1.

nem fordítva.⁵⁴ Ahhoz pedig, hogy megismerjük Jézus mint Szabadító üdvözítő cselekedetét, a próféciák legkisebb alkotóelemeit is fel kell kutatni. Ugyanis a keresztyén egyház erre a sarokköre, az írott Igére, a zsidók Bibliájára épült fel. Böhl is azt hangsúlyozza, hogy az apostolok az Ótestamentumban találták meg Krisztust, mint ahogyan igehirdetésükben és leveleikben is az Ótestamentumot használták és idézték folyamatosan.

3.2.3. Az Újtestamentum tanúságtevői

3.2.3.1. A bibliai és a keleti nyelvek ismeretének szükségéről

Joggal állíthatjuk, hogy Hermann Friedrich Kohlbrugge *Waar toe het Oude Testament?* című könyve Eduard Böhl is arra sarkalta, hogy a kérdés továbbgondolása által egyben bizonyítékokat gyűjtsön nemcsak az Újtestamentumból, hanem a zsidó vallásos irodalomból mind a korszellem által megvetett, kigúnyolt és avítnak, tudománytalanak tartott Biblia egységének a védelmében, mind pedig azoknak segítségére, akik Jézus Krisztusra vonatkozóan az Ótestamentum tartalmában, a próféciák jelentésének helyes megértésében kívántak elmélyedni. Böhl, akárcsak Kohlbrugge magas szinten volt jártas a bibliai és az ahhoz kapcsolódó arab, arám és szír nyelvben. Ifjú éveiben Kohlbrugge külön magánórát is vett az amszterdami rabbiktól, akikkel szívesen értekezett, vitázott teológiai kérdésekről. Doktori értekezését latin nyelven írta a 45. zsoltárról,⁵⁵ amelyet tanárai nagy elismerésben részesítettek. Disszertációjában felismerhető, hogy munkáját a keleti nyelvek mélyreható tanulmányozása előzte meg.⁵⁶

Eduard Böhl, aki élete végéig Kohlbrugge leghűségesebb tanítványa volt, előbb Berlinben, majd Halléban tanult teológiát, azonban tanárbarátjának, Johannes Wichelhausnak korai halála miatt úgy döntött, hogy ezt Erlangenben folytatja. A lutheri ortodoxia „fellegvárában” Franz Delitzsch (1813–1890)⁵⁷ vezetése alatt különösen a Talmud tanulmányozásában mélyedt el. 1860-ban itt védte meg

⁵⁴ Kohlbrugge, H. F.: *i. m.* 11.

⁵⁵ A disszertáció első része nyelvszerzői, a második rész pedig annak igazolása, hogy a zsoltár olyan szimbolikus esküvői ének, amelyben a Messiás és egyháza közötti lelki kapcsolat jelenik meg. Vö. Kohlbrugge, H. F.: *Specimen philologico-theologicum inaugurale, exhibens commentarium in Psalmum quadragesimum quintum*. C. A. Spin, Amstelodami 1829.

⁵⁶ Otten, W.: *Uit het levensboek van Dr. H. F. Kohlbrugge*. Den Hertog, Houten 1992, 22–23.

⁵⁷ Franz Delitzsch előbb Rostockban és Erlangenben, majd 1867-től a lipcsei egyetemen volt az Ószövetség professzora. Felvette a küzdelmet kora liberalizmusának térhódításával és a német egyetemeken eluralkodó bibliakritikával szemben. A lutheri ortodoxia képviselőjeként, komoly filozófiai és exegetikai felkészültségével munkásságát meghatározta a Szentírás tekintélyének védelme. Neve egybeforrott a 19. századi zsidómisszióval. Izrael iránti rokonszenve vezette őt arra, hogy az Újszövetséget héber nyelvre lefordítsa.

A Prédikátor könyvének arameizmusai című doktori értekezését is⁵⁸ egy öttagú professzori bizottság előtt, akik latinul vizsgáltatták a sémi nyelvekből, Platónból és a Koránból is.⁵⁹ Így rendkívüli felkészültsége alapján is úgy lehet tekinteni kutatásainak eredményére, mint egy újkori reformátori iratra, amely megerősíti az olvasót abban, amit Kálvin János is mondott a Bibliára, hogy tudniillik ez a teremtő Isten megismerésének egyetlen forrására:

„Bár számos újszövetségi bizonyágtételre hivatkozunk, sőt a törvényből és a prófétáktól is idézünk olyan helyeket, amelyek nyilvánvalóan Krisztusra utalnak, most ezek is azt a célt szolgálják, hogy bebizonyítsuk: a világteremtő Isten a Szentírásban jelentette ki magát nekünk, és megmutassuk: mit kell róla gondolnunk, nehogy tévútra jutva bizonytalan istenségek után kutakodjunk.”⁶⁰

3.2.3.2. *A törvény adta ióta vagy vessző megtartásáról (Mt 5,18)*

Böhl előbb az Újtestamentum négy evangéliumát és az Apostolok cselekedeteit vizsgálja abból a szempontból, hogy azoknak fontosabb szereplői miképpen tettek bizonyágot Jézus Krisztusról, vagyis hogy mit tett Isten az ember üdvösségéért. Ezek a tanúságtételek teljes összhangban vannak az Ótestamentum Krisztusra előremutató eseményeivel, meghatározó személyiségeivel, próféciáival. Ezt követően részletesebben tér ki Máté evangéliumára, ahol meglátása szerint nyomatékosan ismétlődik ez a kifejezés: ἵνα vagy ὅπως πληρωθῆι – „hogy (így) beteljesedjék”. Ez a szókapcsolat mindenekelőtt az Ótestamentum alapján igazolja a mennyek országának Jézus személyében beteljesedett megjelenését, a Jézus földi életére vonatkozó fontosabb eseményeket, történéseket, az ő megvetett voltát, szenvedését, elárulását.⁶¹

János evangélistáról ezt állapítja meg: ő tulajdonképpen az Ótestamentumból kapott ösztönzést arra, hogy Jézus szenvedéstörténetének néhány olyan vonásáról is tudósítson, amelyet anélkül talán elhagyott volna. Ilyen például Jézus köntösének az elosztása (19,23–24⁶²). Jézus korában a római törvények szerint megszokott volt, hogy az ítéletet végrehajtó katonák megtarthatták az elítelt

⁵⁸ Boehl, Eduardus: *De Aramaisms libri Koboeth. Dissertatio historica et philologica qua librum Salomoni vindicare*. Erlangae 1860.

⁵⁹ Balke, Willem: *i. m.* 16–18.

⁶⁰ Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere, 1559. I.* Fordította és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső. Református Egyházi könyvtár. Új folyam 7/1. A Magyar Református Egyházi Kálvin János Kiadója, Budapest 2014, 55.

⁶¹ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 6–8.

⁶² *A katonák pedig, amikor megfeszítették Jézust, fogták felsőrubáit, elosztották négy részre, mindegyik katonának egy részt. Fogták köntösét is, amely varratlan volt, felülről végig egybeszűve. Ekkor ezt mondták egymásnak: „Ne basítsuk el, hanem vessünk rá sorsot, hogy kié legyen!” Így teljesedett be az Írás: „Elosztották rubáimat maguk között, és köntösömrre sorsot vetettek.” Ezt tették a katonák.*

ruháit. János evangéliuma szerint, amikor a katonák megegyeznek, hogy nem hasítják szét Jézus varratlan köntösét, hanem sorsvetéssel döntenek el, kié legyen, a Zsolt 22,19 szerint járnak el: *Megosztoznak ruháimon, köntösömmre sorsot vetnek.* Ez pedig a Szentírás egészének hitelességét erősíti. De a Biblia megbízhatóságára, az ígéretek meglepő és értelemmel nehezen magyarázható beteljesedésére utal az is, hogy a 19,33–37⁶³ alapján Jézus lábszárát nem törték el halála után, hanem dárdával szúrták át oldalát, amelyből vér és víz folyt ki.⁶⁴ A kicsordult vérré és vízzé úgy kell tekinteni, mint amelyek jelek is, mivel Krisztus áldozatára, a halála általi megbocsátásra és a benne hívők megtisztulására, új élet ígéréteinek beteljesedésére mutatnak. Jézus üdvözítő munkájának lényegre törő leírásával János evangélista olykor egyszerre több ótestamentumi helyre is támaszkodik, akárcsak ebben az esetben, amikor Mózes, a zoltárok és Zakariás próféta jövendöléseit idézi.

Jánossal kapcsolatban feltűnő, hogy Eduard Böhl Ferdinand Christian Baur (1792–1860) idézi, aki szerint az apostol olyan szubjektívizáló és idealizáló tanítvány, akinél a Jézus életére vonatkozó szó szerinti és részletekbe menő kijelentések igazolják a legjobban a szentírási helyeket.⁶⁵ Böhl ezen rövid hivatkozását nem tartjuk teljesen helyénvalónak. Ő alaposan ismerte korának teológiai, filozófiai irodalmát, és testközelből ismerte a teológiai liberalizmus képviselőit, s azoknak nevezetes munkáit, és mint a kálvini új ortodoxia elkötelezettje kemény harcot vívott a teológiai liberalizmus képviselőivel. Ezeknek volt egyik élharcosa a hegeliánus Baur is, aki a tübingeni protestáns iskola megalapítójaként, az egyház- és dogmatörténet tanáraként, valamint a történetkritikai módszer elkötelezettjeként „a Biblia tekintélyének tudományos lerombolásán”⁶⁶ fáradozott. Ezért a Böhl által Baurtól idézett gondolat üzenete kettős jelentésű. Ugyanis egyfelől igazolja Böhl kutatásának tárgyát és helyességét, hogy tudniillik Jánosnál pontos a szentírási helyekre történő utalás; másfelől viszont amikor Jánost, mint „szubjektívizáló és idealizáló tanítványt” említi, az a romboló kritikai szellem bukkan elő, amely a bibliai és a Jézus Krisztus életéről szóló források újraértelmezésével igyekszik gyökeresen megváltoztatni a Róla alkotott képet is.⁶⁷ Ez ugyanis lealacsonyító arra a „szeretett tanítványra” nézve, aki evangéliu-

⁶³ *Amikor pedig Jézushoz értek, mivel látták, hogy már halott, az ő lábszárcaontját nem törték el, hanem az egyik katona lándzsával átszúrta az oldalát, amelyből azonnal vér és víz jött ki. Aki pedig látta ezt, az tesz róla bizonyosságot, és az ő bizonyágtétele igaz, és ő tudja, hogy igazat mond, hogy ti is higgyetek. Ezek pedig azért történtek, hogy beteljesedjék az Írás: „Csontja ne töressék meg.” Viszont az Írásnak egy másik helye így szól: „Nézznek majd arra, akik átszúrták.*

⁶⁴ Böhl, Eduard: *i. m.* 9–10.

⁶⁵ Uo. 9.

⁶⁶ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2005, 19.

⁶⁷ Lane, Tony: *i. m.* 193.

mában az Ószövetség Isteneként mutatta be az Úr Jézust, mint aki jelen volt már a világ teremtésénél, majd pedig testté lett, hogy a kereszten elszenvedett halálával vegye el a világ bűnét, és megváltsa abból az emberiséget (Jn 1. és 3.).

Baur hatása a magyar protestáns teológiát is elérte, és mindenekelőtt a Ballagi Mór (1815–1891) és Kovács Albert (1838–1904) pesti református teológiai tanárok munkássága által. Ők az egyre erősödő szabadelvű teológia vezetői lettek előbb a hitvallásos konfesszionalizmussal, majd az új ortodoxiával szemben.⁶⁸ A magyar református új ortodoxia küzdelmét viszont Böhl támogatta, és ezt írásaival, leveleivel, valamint személyes kapcsolataival, sőt anyagiak révén is bátorította.

3.2.3.3. *Apokatastasis tón pantón*⁶⁹

Eduard Böhl interpretációja nyomán nemcsak az evangéliumokból, hanem az Apostolok cselekedeteiből is kiderül, hogy mind az apostolok, mind a diakónusok, vagy pusztán több olyan zsidó férfi, akik elfogadták Krisztust megváltójuknak, mint például Apollós is (ApCsel 18,24–28), az Ótestamentum írásaiból bizonyították be, hogy Jézus a Messiás.⁷⁰ Péter apostol pünkösdi beszédét (ApCsel 2,14–36) vizsgálva arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy amikor az apostol azt mondja, hogy *lehetetlen volt, hogy a halál fogva tartsa* Jézust (ApCsel 2,24b), akkor nem aforizmával vagy apodiktikus bizonyítékokkal áll elő, vagyis hogy ő és sokan mások életben látták a megfeszített Urat, hanem az Ótestamentumra hivatkozik, és a 16. zsoltárt idézi Jézus feltámadásának igazolására. Péter, aki a jeruzsálemi templomtéren a Jézus szenvedéseiről tett tanúságot a zsidó és prozelita férfiak előtt, Mózesről kezdve igazolta, hogy a bekövetkezett események, amelyeknek meg kell előzniük a mindenség helyreállítását, nem voltak váratlanok, mert ezekről a próféták mindenkor jövendöltek.⁷¹ Eduard Böhl itt lábjegyzetet fűz a „helyreállítás” fogalmához, amelyben Ézs a 35,5–6-ra utal,⁷² és ehhez a béna kezű ember gyógygyógyításának történetét kapcsolja az Újtestamentumból (Lk 6,6–11), ahol olvasatában a „helyreállítás” görög megfelelője, az ἀποκατάστασις áll, amely a szöveg kontextusát figyelembe véve „gyógyulás”-sal fordítható. Az ἀποκατάστασις szó, amely az ἀποκατίσθημι ige főnévi alakja, ebben a formában csupán egy helyen fordul elő az Újtestamentumban, mégpedig Péter apostol már említett és a Salamon csarnokában elmondott beszédében: *Őt azonban az égnek kell befogadnia addig, amíg a mindenség újjáteremtése* (ἀποκαταστάσεως πάντων)

⁶⁸ Vö. Kovács Ábrahám elemzését a teológiai liberalizmus magyarországi megjelenésének tárgyában: Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziaság*, 25–33.

⁶⁹ ἀποκατάστασις πάντων – a mindenség helyreállítása, újjáteremtése (ApCsel 3,21).

⁷⁰ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 11.

⁷¹ Uo. 10.

⁷² *Akkor majd kinyílnak a vakok szemei, és megnyílnak a süketek fülei. Akkor majd úgy szököll a sánta, mint a szarvas, és ujjong majd a néma nyelve. Mert víz fakad a pusztában, és a kietlen tájon patakok.*

meg nem történik. Erről az Isten öröktől fogva szóló szent prófétái száján keresztül. (ApCsel 3,21) Az ἀποκατίσθημι ige eredeti jelentése: „helyreállít, visszaállít eredeti állapotába egészséget, otthont, szétzilálódott társaságot, felbomlott rendet,”⁷³ de van még „rendbe jönni, restaurálni, meggyógyulni” fordítási változata is.⁷⁴ A könyv holland nyelvű kiadásában Böhl az első holland nyelvű teljes bibliafordításra, a *Statenvertalingra* utal,⁷⁵ ahol a szót „talpra állítás” értelemben fordították, és itt azt állapítja meg a többjelentésű ἀποκατάστασις tömör számbavételénél, hogy a kifejezéshez „gyakran abszurd ábrázolás” társul,⁷⁶ holott ennek nem így kellene lennie, mivel a kifejezés tartalma – szerinte – egyértelmű, tiszta és világos. Nem tudjuk, hogy Böhl mit értett e megjegyzésen, de tény, hogy az ἀποκατάστασις πάντων, vagyis a „mindenség újjáteremtése” kifejezés Origenész egyházatyától kezdve napjainkig megosztja a teológusokat⁷⁷ abban a vonatkozásban, hogy eszkatológiai szempontból miképpen értendő helyesen. Két vélekedés feszül egymásnak. Az egyik szerint a helyreállítás arra vonatkozik, hogy milyen lesz az ember végső állapota az utolsó ítélet után, amikor az ótestamentumi próféciák értelmében be kell következnie a világmindenség egyetemes megújulásának. E kérdést illetően szintén kétféle vélekedés feszül egymásnak: mindenki üdvözülni-e Jézus kiengesztelő áldozata következtében (Origenész), vagy pedig a gonoszok a kárhozatra jutnak, és csak az igazak nyerik el az üdvözült állapotot.⁷⁸ A másik vélemény szerint a nevezett igehelyen „csak Izráel nemzetének szóló ígéretről van szó”,⁷⁹ vagyis Isten visszavezeti a szétszórt népet az ígért földjére, amely „Izráel eszkatológikus és messiási váradalmára, az eredeti állapot helyreállítására utal”.⁸⁰ Böhl e kérdés tárgyalásánál megfogalmazott tömör jelzésével egyértelműen arra utal, amiről egész műve szól: számára a Szent-

⁷³ Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logos Kiadó, Budapest 1998, 58.

⁷⁴ Az ἀποκατάστασις további mélyebb értelmezésére, többretegű jelentésére vonatkozóan ld. Oepke, Albrecht: ἀποκατίσθημι, ἀποκατάστασις. In: Kittel, Gerhard – Friedrich, Gerhard (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, I. W. Kohlhammer, Stuttgart 1933, 386–392.

⁷⁵ A holland *Statenvertaling* a Doordrecht-i zsinat (1618–1619) kezdeményezésére jött létre az 1611-es King James angol nyelvű Biblia mintájára. 1635-re készült el, de az Egyesült Holland Tartományok csak 1637-ben hagyták jóvá.

⁷⁶ Böhl, Eduard: *i. m.* 10.

⁷⁷ Vö. Bara Zoltán: Origenész apokatasztaszis-tana és teológiai hatástörténete napjainkig. In: Marton József (szerk.): *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 6. (2004), 17–43. Rahner, Karl – Volgrimler, Herbert: *Teológiai kézikönyv*. Szent István Társulat, Budapest 1980, 42–43.

⁷⁸ Bölskei Gusztáv: Apokatasztaszis tón pantón. In: Bartha Tibor (szerk.): *i. m. Keresztyén bibliai lexikon, I.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1993, 97–98. Berkhof, Louis: Rendszeres teológia. In: *Scribd*. <https://www.scribd.com/document/27126773/Louis-Berkhof> (2019. aug. 5.), 573–575. Rahner, Karl – Volgrimler, Herbert: *i. m.* 42–43.

⁷⁹ Balázs Károly: *i. m.* 59.

⁸⁰ Bölskei Gusztáv: Apokatasztaszis tón pantón. In: Bartha Tibor (szerk.): *i. m. I.*, 97–98.

írás helyes tanúságtétele csakis úgy értelmezhető, hogy Mózes és a próféták Jézusra, mint Messiásra utalnak, aki „visszaállítja a teremtés eredeti rendjét”.⁸¹

Péter pünkösdi beszéde mellett Eduard Böhl kitér még a Pál apostol rendíthetetlen szolgálatára is, és megállapítja, a feltámadott Krisztusban gyökeret talált új élete, prédikációi és tanításai a legékesebb igazolásai annak, hogy újtestamentumi társaihoz hasonlóan ő is az Ótestamentumban találta meg Krisztust. Akárcsak Péter ő is úgy érvel Jézusról „az Írások alapján” (ApCsel 17,2–3) a pizídiái Antiokhia zsinagógájában, Thesszalónikában, a zsidó Agrippa király előtt és Rómában is, mint akinek szenvednie kellett, meghalnia és feltámadnia a halottak közül. Böhl szerint Pál apostol személyében az Újtestamentum tanúságtévőinek hű képviselőjét kell látnunk, akinek szolgálata ezzel a megállapítással zárul: minden római zsidó előtt, akik eljöttek hallgatni őt, *bizonyosságot tett... az Isten országáról, és reggeltől estig igyekezett őket megyógyítani Jézusról Mózes törvénye és a próféták alapján* (ApCsel 28,23).

3.2.4. A zsidó vallásos irodalom krisztológiai támpontjai

A Jézusról tanúságot tevő újszövetségi személyek számbavétele mellett Eduard Böhl kiemelten fontosnak tartja a zsidó teológiában és vallásos irodalomban fellelhető utalásokat is, hogy ezek által még több támpontot nyújtson kifejtett nézetének igazolásához és megértetéséhez. A rabbinikus judaizmus gazdag irodalma nagyon értékes adatokkal szolgál témájához, és ezeket lényegre törően foglalja össze.⁸² Kutatása eredményeinek ismertetése elején erre hívja fel a figyelmet: minél korábbi forrásokat vizsgálunk, annál jobban elkülöníthető az a tény, hogy létezett egy ősi, független, tisztán messiási tanúságtétel a zsidó tanítók körében, s ez abból az időből származott, amikor

„[...] a rabbik látását még nem homályosította el az Ótestamentum keresztyén értelmezése ellen folytatott polémiája”.⁸³

Mert amikor a rabbik megismerkedtek a keresztyén hittel, meggyőződéssel és a messiásra vonatkozó ígéretek értelmezésével, beszűkült korábbi nyitottságuk, és elzárkóztak az Ótestamentum krisztológiai elemeinek elismerésétől.⁸⁴

3.2.4.1. Targumok

Böhl a témához kapcsolódó rabbinikus teológia irodalmának számbavételét a targumokkal⁸⁵ kezdi, amelyek a Tanachnak, a héber Ótestamentumnak arámi,

⁸¹ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest 1989, 76–77.

⁸² Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 12–24.

⁸³ Uo. 12.

⁸⁴ Böhl, Eduard: *i. m.* 12.

régies szóval káld nyelvű (Böhl is így nevezi), helyenként magyarázatokkal is kiegészített fordításai. A targumok elkészítését a babiloni fogság korában bekövetkezett nyelvvesztés tette szükségessé, amikor az arámi rendre kiszorította Izráel népének héber nyelvét.⁸⁶ A Biblia könyveinek arám nyelvű fordításai fokozatosan születtek meg. Ezeket hosszú ideig szóban hagyományozták át, és csak később történt meg írásba foglalásuk. Az írásba foglalás idejének a meghatározása nagyon eltérő, mint ahogyan a csoportosításuk is, amely lehet szövegkritikai megközelítés, a Héber Biblia alapján történő rendszerezés vagy általános ismertetés.⁸⁷ A Jób Targum az egyik legrégebbinek tartott fordítás, amelynek írásba rögzítését a második templom idejére, közelebbről a Kr. e. 2. század és a Kr. u. 1. század közé teszik,⁸⁸ de valamennyi irat fordítása vagy összeállítása a kora középkorig is eltartott.⁸⁹ Témánk vizsgálata szempontjából fontos megállapítanunk, hogy a targumok „az Újszövetség kialakulása idején is elterjedtek voltak”,⁹⁰ sőt annyira népszerűeknek számítottak, hogy – feltételezések szerint teológiai kifogások miatt – tilalmat rendeltek el zsinagógai használatuk visszaszorítása érdekében.⁹¹

Eduard Böhl azt állapítja meg a targumokkal kapcsolatban, hogy valamilyen nyelven tiszta, világos, konkrét és gyakori utalást lehet találni a „Messiásra”, vagy a „Király Messiásra”, ez pedig azt igazolja, hogy a fordítások szövegeiben, magyarázataiban folyamatosan jelentkezik a Krisztusra történő utalás. Közülük hármat tartott fontosnak név szerint is megemlíteni: Targum Onkelosz, Targum Jonatán és Targum Jerusálmí. Ezekből idéz olyan rövid részleteket, amelyek konkrétan hivatkoznak a Messiásra. Kiemelt figyelmet a Jonatán Targumnak (T^J)⁹² és különösen fordítójának, szerkesztőjének Jonatán ben Uzziélnek szentel, aki Hillélnek,⁹³ az ókor egyik legnevesebb zsidó tanítójának volt a tanítványa és Gamálielelnek,⁹⁴ Pál apostol kortársának diáktársa.

⁸⁵ A targumok tömör, lényegre törő magyar nyelvű összefoglalásához ld. Egeresi László Sándor: Targum, targumim. In: *Theológiai Szemle*, 43. (2000/3), 132–140.

⁸⁶ Egeresi László Sándor: *Targum, targumim*, 133.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo 136. Ld. még Targum. In: *Wikipédia. A szabad enciklopédia*. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Targum> (2019. aug. 5.)

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Egeresi László Sándor: *i. m.* 133.

⁹¹ Uo.

⁹² A *Jonatán Targum* elnevezésére és szerkesztésére nézve ld. Egeresi László Sándor: *i. m.* 134. és 139. Ld. még Montskó Benjámin: *i. m.* 45.

⁹³ I. Hillél (Kr. e. kb. 110 – Kr. u. 10) antik talmudi rabbi, iskolaalapító, a Szanhedrin elnöke.

⁹⁴ I. Gamálielel (Kr. u. 52-ben hunyt el). A jeruzsálemi Szanhedrin elnöke. Az Újszövetségből mint farizeust és törvénytudóst ismerjük.

„[A T^{JO}] a »szentföldi stílusú targum« tipikus példája abban az értelemben, hogy nem szorítkozik a héber szöveg szó szerinti visszaadására, hanem számos, szóbeli hagyományokon alapuló betoldást is tartalmaz.”⁹⁵

Böhl Uzziel fiát, Jonatánt tartja a kor azon „koronatanújának”, aki az akkori zsidó tanítók közül konkrét messiási utalásokkal egészíti ki a Tanach tanításait. A tőle csak szemelvényesen közölt idézetekből úgy tűnik, mintha ez a „Messiás-tudat” jellemző lenne Jonatán egész munkásságára. De újabban ennek cáfolatáról olvashatunk Montskó Benjámint nemrég megjelent tanulmányában, aki „a targumok messianizmusa” kérdéskör tárgyalásánál a téma és az ahhoz való viszonyulás alapján két típust különít el. Az egyik a visszafogott, a másik a tágabb messianisztikus értelmezés. Megállapítását, miszerint a T^{JO} a visszafogott típusba tartozik, Samson Levay *Messianic Exegesis of the Targum* művére alapozza, aki szerint

„[...] a próféták eszkatologikus jövendölései ellenére a T^{JO} rendkívül kevés messianisztikus szöveghelyet tartalmaz, s még a Zak 9:9-et sem tekinti a messiásra vonatkozó locusnak. Ez az adat is mutatja, a targumista mennyire ragaszkodott a litterális fordításhoz s csak olyan szöveghelyeket interpretált a messiásra „szabottan”, ahol ez bizonyos oknál fogva elkerülhetetlen volt, így pl. a T^{JO}₅₃ [Targum Jesája] esetében.”⁹⁶

Böhl következtetése mégsem helytelen, különösen, ha figyelembe vesszük azon megállapítását, hogy a T^{JO} irat után milyen drasztikusan csökken, és fokozatosan kiszorul a Messiásra történő utalások száma a zsidó iratokban.

3.2.4.2. *Énók könyve*

Amellett, hogy Böhl a targumok jelentőségét hangsúlyozza kutatása tárgyában, *Énók könyvét*⁹⁷ is megemlíti. Ez az apokrif irat, amely egy özönvíz előtti prófécia tartalmaz, ⁹⁸ véleménye szerint beszédes igazolása annak, hogy a Messiás érkezésének várása már a Krisztus születése előtt ott élt az emberek szélesebb körében, vagyis e reménység nem köthető pusztán a „palesztinai farizeus-

⁹⁵ A Biblia és legfontosabb kommentárjai. In: *Zsido.com*. <http://zsido.com/fejezetek/a-biblia-es-legfontosabb-kommentarjai/> (2019. aug. 5.)

⁹⁶ Montskó Benjámint: *i. m.* 46.

⁹⁷ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 13–14.

⁹⁸ Jóllehet az *Énók könyve* keletkezését a szerző az özönvíz utáni időre teszi, Eduard Böhl szerint a prófécia az özönvíz előtti időkből hagyományozódott át. Ezt erősíti meg Kálvin János is Júdás leveléhez írt magyarázatában, ahol szerinte Júdás apostol az 1,14 versben *Énók* megidézésével „a Lélek legrégebbi kijelentését akarta felidézni”, vagyis hogy az özönvíz előtti világban is megvolt már a Kijelentés. Vö. Kálvin János: *A katolikus levelek magyarázata*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2013, 365–366.

zsidó iskolához”. Azonban Krisztus előtti és a Biblián kívüli irodalmat is magában foglaló messiáskérdés kutatása és megválaszolása összetett és bonyolult, s többnyire csak „hipotetikus »messiás«-fogalommal”⁹⁹ lehet dolgozni, ugyanis

„[...] a Jézus előtti kor tobzódott messiási eszmékben, és ezek sokszor egy-egy iraton belül is meglehetősen diverzitást mutatnak”.¹⁰⁰

Különösen igaz ez a Kr. e. 3. századtól kezdődő intertestamentális korra, amelyben nem messiási eszméről, hanem olyan „eszmékről” lehet beszélni, amelyek még keveredtek is egymással.¹⁰¹ Ezért olyan megállapítással is lehet találkozni, amely szerint

„[...] nem tudunk egyetlen biztosan körülhatárolható messiási elképzelésről sem, amelynek Jézus megfeleltethető volna”.¹⁰²

Böhl az Énók könyve kapcsán egy olyan iratról tesz említést, amely az ókorban mind a judaizmus, mind az őskereszténység körében közismert volt, és később némely egyházatyára is ösztönzőleg hatott mindaddig, amíg a könyvet az apokrif iratok közé nem sorolták.¹⁰³

Eduard Böhl rámutat arra is, hogy az Énók könyvében nemcsak egy általánosságban meghatározott Messiásról kapunk képet, hanem olyan személyről, akinek léte már a világ megteremtése előtt kinyilatkoztatott. Az irat 37–71. fejezeteit magában foglaló II. könyvben, a Példázatok könyvében (II. 48,6) ezt olvashatjuk erről a „preegzisztens mennyei lényről”:¹⁰⁴

„És ez okból lett kiválasztva és elrejtve Benne, a világ megteremtése előtt és mindörökké.”¹⁰⁵

⁹⁹ Kustár György: Messiási váradalmak az intertestamentális korban. In: Peres Imre (szerk.): *Kezdetben volt az Ige. Tanulmánykötet Lenkeyné Semsey Klára tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*. Acta Theologica Debrecinensis 1. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2011, (327–351) 330.

¹⁰⁰ Kustár György: *i. m.* 328.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo. 327.

¹⁰³ Czani Péter: Énók könyve. In: Bartha Tibor (szerk.): *i. m. I.*, 387. Ld. még Énók első könyve. In: *Wikipedia. A szabad enciklopédia*. https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89nok_els%C5%91_k%C3%B6nyve (2019. aug. 8.).

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ „Vor der Welterschöpfung war er auserwählt und verborgen vor Ihm (Gott) und wird vor Ihm sein von Ewigkeit zu Ewigkeit.“ Énók könyve II. 48,6 Böhl, Eduard: *Christologie des Alten Testaments*, 14. A magyar fordítás forrása: *Énók könyve*. <http://enok.um.hu/> (2020. aug. 9.).

Emellett a könyv, amelynek keletkezését a zsidó váradalmak intertestamentális korára, Kr. e. 130–110-re teszik, a Dán 7,13 alapján¹⁰⁶ egyszerűen az „Emberfia” megnevezéssel illeti a Messiást. Ő az, aki

„Isten közelében tartózkodik, birtokolja az igazságot, kijelenti az üdvösséget és az idők végén a dicsőség trónusára ül. Ő a bíró az utolsó ítéletben. A »Jahve szolgája« néhány jellemvonását is felveszi magára.”¹⁰⁷

Az „Emberfia”, aki „Isten egyetemes királyságának uralkodója a végső időkben”,¹⁰⁸ olyan titulust visel, amelyet Jézus előszeretettel alkalmazott magára, és amely méltóságjelzővel lényegében „a legmagasabb messiási igényeit jelentette ki”.¹⁰⁹ Amikor Böhl kiemeli Énók könyvének utalásait a messiásra, Krisztusra, annak a lényeges felismerésének ad hangot, hogy a messiási eszme jelen volt már a keresztyénség előtt született Tanachon kívüli, de azzal kölcsönhatásban lévő zsidó forrásokban is.

3.2.4.3. Talmud

A Talmud központi helyet foglal el a rabbinikus judaizmus irodalmában. Olyan enciklopédia jellegű mű, amely nagyszámú rabbi bölcsességét, tanítását tartalmazza. A Talmud anyagát, a Misnát és a Gemarát a rabbik többnyire szájhagyomány útján örökítették át a Kr. e. 2. – Kr. u. 5. század között, írásba szerkesztése pedig Jézus földi léte és az Újszövetség létrejötte után több száz évvel az 5–6. századra zárult csak le. A Misna a Tóra, a Gemara pedig a Misna értelmezésének és fejtegetésének gyűjteménye.¹¹⁰ A Talmud megítélése napjainkig erősen vitatott mind a zsidóság,¹¹¹ mind a keresztyénség¹¹² részéről. A tisztaságról szóló

¹⁰⁶ Láttam az éjszakai látomásban: jött valaki az ég felbőin, aki emberfiához hasonló volt, az öregkorú felé tartott, és odavezették hozzá.

¹⁰⁷ Czanik Péter: *i. m.* 377.

¹⁰⁸ Uo.

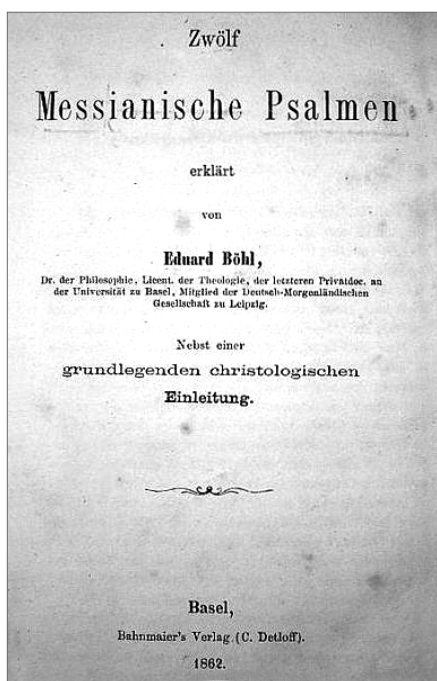
¹⁰⁹ Uo. 376.

¹¹⁰ Nagy Antal: Talmud. In: Bartha Tibor (szerk.): *i. m.* II., 568–570.

¹¹¹ A Talmud hosszú időn keresztül végbement kialakulását az eltérő álláspontot képviselő rabbik és iskoláik közötti vita kísérte. Például nem volt egységes vélemény a különböző zsidó irányzatok között abban, hogy melyik tanításnak legyen nagyobb elismertsége, a szóbelinek vagy pedig írottaknak; és abban sem tudtak egységre jutni, hogy a Tóra vagy a Talmud legyen a zsidóság meghatározó szimbóluma. Vö. Nagy Antal: *i. m.* 568–570.

¹¹² A Talmud megítélése, illetve elítélése elsősorban az egyházi írók és vezetők részéről történt. Ennek valós vagy vélt oka az volt, hogy a Talmud Krisztust, a Szűzanyát és a nem zsidókat sértő kijelentéseket is tartalmaz. Azonban a Talmudot elítélő írások (vö. Aranyszájú Szent János: *Beszédek a zsidók ellen*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest 2005, 286.) betiltását elrendelő pápai utasítások mögött – legelőször IX. Gergely pápa (1227–1241) adott utasítást a könyv indexre vételére – mélyebb sérelmek húzódtak. Ugyanis „először a zsidóság üldözte Jézus követőit, majd az egyház lett antijudaista, végül a 4. századtól az eszmei küzdelem politikai szintre

tanítása (Mk 7,1–23) kapcsán már Jézus is ráirányítja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a szóbeli hagyomány milyen nagyon fontos a zsidók számára: *Találón prófétált Ézsaiás rólatok, ti képmutatók, amint meg van írva: Ez a nép csak ajkával tisztel engem, de szíve távol van tőlem. Hiába tisztelnek engem, ha olyan tanításokat tanítanak, amelyek emberek parancsolatai. Az Isten parancsolatait elhagyva az emberek hagyományához ragaszkodtok.* (Mk 7,6–8) Böhl e Jézus szájából elhangzó gondolat jegyében mutatja be tömören, lényegre törően a Gemara Messiásról szóló tanítását.¹¹³ Azzal, hogy név szerint több olyan rabbit is megemlít könyvében, akiktől rövid mondásokat is idéz, kellő bizonyítékot nyújt arra, hogy olvasta, tanulmányozta és jól ismerte a judaizmus irodalmát, a Biblia zsidó kommentárjait is. Ebben jól érezhető Franz Delitzsch professzor hatása, akinél Böhl már erlangeni tanulmányai alatt megismerkedett a zsidó irodalommal, közelebbről a Talmuddal.

Böhl egy általa korábban tett észrevételét is megismétli: azoknál a naiv és józaváló talmudistáknál, akik a Messiás ótestamentumi jelenlétét igazolták, kimutatható, hogy kijelentéseik korábbra tehetőek, és olyan korszakhoz kapcsolódnak, amikor a keresztyénekkal szemben táplált ellenséges érzések még nem itatták át krisztológiai szemléletüket. Ezt hitelesítik azok a különféle megnevezések is, amelyeket a Talmud szerzői adtak a Messiásnak, s amelyek közül néhány még ismeretlen volt az Újtestamentum korában.¹¹⁴ Ezek a nevek többnyire az Ótestamentum könyveiben bukkannak fel, mint például Siló (1Móz 49,10), Jinon (Zsolt 72,17), Chanina (Jer 16,13), Menachem (Ézs 51,3),¹¹⁵ azonban az Újszövetség írói nem kapcsolják össze e ne-

helyeződött át, ami tovább gyengítette a két vallás egymáshoz való viszonyát”. Vö. Szalai András: Nem-keresztény források Jézusról. In: *Apológia Kutatóközpont. Kereszténység. Teológia. Források.* http://site-44438.mozfiles.com/files/44438/Nem_kereszteny_forrasok_Jezusrol.pdf? 1457546405, (1–5) 1. (2019. aug. 9.) A Talmud Jézus Krisztusra vonatkozó bizonyos passzusai valóban sértőek, sőt egyenesen gyalázkodóak, amint ezt Peter Schäfer is bemutatja. Viszont a Tamud tartalma napjainkig ismeretlen a keresztyének széles rétege előtt. Vö. Schäfer, Peter: *Jesus in the Talmud.* Princeton University Press, Princeton 2007, 210.

¹¹³ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 14–18.

¹¹⁴ Uo. 14–15.

¹¹⁵ Uo. 15–16.

veket Krisztussal, akinek személyében elérkezett a Messiás. Jóllehet vannak vélemények, amelyek szerint „a Talmud csak néhány helyen említi Jézust név szerint”,¹¹⁶ a gyűjteményben olvasható utalások pedig mind anakronisztikusak, mert „egyik írója sem alapoz valós információkra”,¹¹⁷ Böhl kutatásai alapján erre mégis rá lehet cáfolni.

A Talmud részletekbe menő vizsgálata mellett Böhl görcső alá veszi a judaizmus körében az ókor óta „polgárjogot” nyert kabbalisztikus Sóhárt,¹¹⁸ valamint a zsidó homiletikát, a Midrást¹¹⁹ is, és esetükben mindenik kimutatja az Ótestamentumhoz való szoros kapcsolódásukat, illetve a bennük közvetlenül vagy közvetett formában, félreérthetetlenül vagy kódoltan jelenlévő Krisztust. Számára mind az Újtestamentum, mind a zsidó vallásos irodalom Krisztus ótestamentumi jelenlétének kétségbevonhatatlan igazolását nyújtja.

4. Összefoglalás

Eduard Böhl azzal zárja könyvének bevezető fejezetét,¹²⁰ hogy visszatekint a keresztyén egyház 1800 éves történetére, és összefoglalja Krisztus és az Ótestamentum egymáshoz való viszonyának alakulását, valamint a különböző korok messiás-interpretációit. Az egyháztörténeti kronológia vonalán haladva veszi számba a bibliai krisztológia és a hermeneutika módszereihez kapcsolódó nevesebb teológusok sorát, és felmutatja munkáik pozitívumait, illetve téves értelmezéseit, s ahol szükségesnek látja, ott helyreigazítja a tévedéseket. Rámutat arra a nehézségre, amely elsősorban az apostolok halála után és az első keresztyén iratok megszületése között eltelt időben jelentkezett, ugyanis ez az időkiesség nemcsak a krisztológia, hanem a teológia tudományos vizsgálatának leállítását jelentette. Szent Jusztinus (100–165) vértanúval kezdődően kimutatja, hogy ő és több egyházatya is az apostolok példáját követte apológiájában, vagyis a keresztyén hitet az ószövetségi prófécia alapján védelmezte mind a zsidókkal, mind a pogányokkal szemben. Ez a hitvédelem sokszor tévesnek bizonyult, ugyanis mindenben és mindenhol csak Krisztust látta. Erre egy példát is felhoz Barnabás leveléből. A levél szerzője a görög és a héber betűk számértéke alapján számítja ki Ábrahám szolgáinak a számából, hogy a 318-as szám Jézusra és keresztyéjére utal.¹²¹

¹¹⁶ Szalai András: *Nem-keresztyén források Jézusról*, 1.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 18–23.

¹¹⁹ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 23–24.

¹²⁰ Uo. 25–39.

¹²¹ Uo. 26.

Amikor Böhl számba veszi azt az értelmezési folyamatot, amely a szó szerinti definícióból kiindulva jut el az allegorikus magyarázatra, amint azt Origenész (184–253) vagy Szent Ágoston (354–430) is gyakorolta, megállapítja, hogy az allegorikus írásmagyarázat sok esetben éppen a valódi jelentésétől fosztja meg a Biblia nehezen érthető részeit. Fontosnak tartja a Biblia nyelveinek elengedhetetlen ismeretét, hogy a teológus exegéták a kontextusba ágyazva tanulmányozzák a textust. Böhl szerint Jeromos (347–419/420) volt az az egyházatyja, aki helyesen értelmezte a messiási textusokat, mivel igyekezett tartalmat is adni a nyelvtani jelentésnek. Rajta kívül a korai egyházban Aranyszájú Szent János (344/347–407) volt az a teológus, aki a középutat igyekezett megtalálni az allegorikus és a szó szerinti magyarázat között.

A „sötét középkor”¹²² után Böhl szerint a reformáció hozta meg a messiásértelmezés azon hermeneutikai módszerét, amely napjainkig gyakorlatban maradt; és a messiásértelmezés három lényeges irányzatát különbözteti meg. A *közvetlen messiási* értelmezés reprezentánsának elsősorban Luther Mártont tartja, annak ellenére, hogy krisztológiai nézeteit szétszórtan fejti ki a munkáiban. A református egyház részéről Béza (1519–1605) követte ezt az írásértelmezést. A legtöbb református tudós azonban a *közvetítő* irányt képviselte, éspedig olyan módon, hogy összekapcsolta a *közvetlen-messiási* és a *történeti* értelmezést. Melancthon (1497–1560) csak részben, mert ezen a téren nem mindig volt következetes. Viszont Bucer (1491–1551), Oekolampadiusz (1482–1531), Pellicanus (1478–1556), Musculus (1514–1581), ha nem is kötelezték el magukat teljes mértékben e módszer mellett, de úgy vélték, hogy az az értelmezés helyes útja, amit a próféták követtek, akik a Messiásról szóló kinyilatkoztatásaikat összekapcsolták az adott kor történelmével és emberi sorskérdéseivel. Böhl elismeri Luther elsőbbségét az ószövetségi exegézis vonatkozásában, de véleménye szerint Kálvin a reformáció korának legnagyobb dogmatikusa, aki teljesen mentes az allegorizálástól, és a nyelvtani, vagyis a *közvetlen-messiási* és a *történeti* értelmezés segítségével igyekszik feltárni, hogy egy adott szövegrész mit tanít a Messiásról.

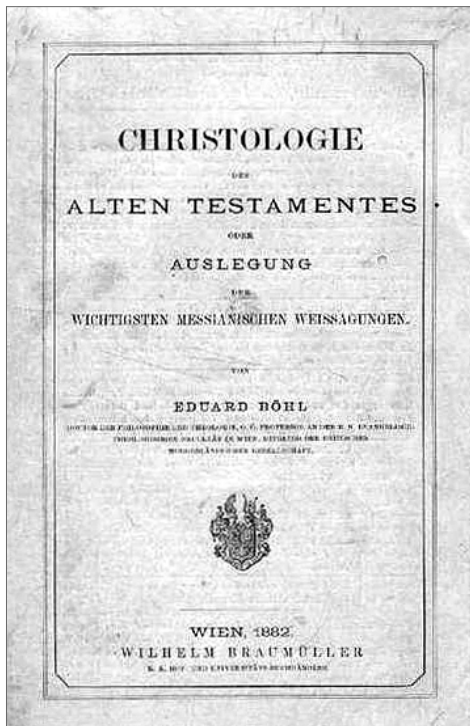
Az írásértelmezés kapcsán Böhl kitér a lutheránus és a református tábor közötti véleményeltérésre is. Meglátása szerint a lutheránus és a református írásmagyarázók egy kórusban igyekeznek Krisztust magasztalni. A különbség pusztán annyi kettőjük értelmezése között, hogy míg a lutheránusok is Krisztust keresték az Ótestamentumban, és könnyen meg is találták benne őt, addig a reformátusokat emellett még a történeti források iránti szeretet is mozgatta abban

¹²² Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 30. A Böhl által is használt kifejezés, a „sötét középkor” mítosza megdőlni látszik, ugyanis az utóbbi évtizedekben megjelent írások, könyvek bizonyítékokkal is cáfolják a korról kialakított negatív képet. A hit és tudomány középkori kapcsolataira nézve ld. Hannam, James: *God's Philosophers: How the Medieval World Laid the Foundations of Modern Science*. Icon Books, London 2009.

az igyekezetükben, hogy jobban megismerjék az ótestamentumi kijelentések Krisztusra vonatkozó tartalmi igazságát.

A harmadik *történeti* irányzathoz Böhl a szociniánusokat, Hugo Grotiust (1583–1645) és a racionalistákat sorolja. Róluk azt jegyzi meg, hogy álláspontjukkal, amely szerint a messiási helyek elenyészőek a Bibliában, és hogy a meglévők sem utalnak Krisztusra, mint Messiásra, mert – állításuk szerint – ő nem létezett a születése előtt, éppen Krisztus örökkévaló és mennyei lényegét tagadják. Tézisükkel Diodórotosz (Kr. e. 90–27) mesterséges *akkomodációs-elméletét* melegítették fel, aki szerint az ószövetségi írók egyáltalán nem gondoltak Krisztusra, hanem az Újtestamentum írói voltak azok, akik úgy illesztették össze irataikat, hogy azok Krisztusra utaljanak, holott a bibliai szakasz adott esetben Dávidról vagy más történeti személyről beszél. Ezt a gondolatot viszik tovább a racionalisták is, és azt hangsúlyozzák, hogy a messiási remény nem más, mint „a zsidó próféták hazafias fantáziája”,¹²³ amely politikai célzattal és isteni beavatkozás nélkül jött létre egy nemzeti tragédia bekövetkezte után.

A racionalista exegéták elfogult és ötletszerű magyarázataival, torzításaival szemben Johann Jahn (1750–1816) német orientalista emelte fel szavát előbb az *Appendix hermeneuticae seu exercitationes exegeticae. Vaticinia de Messia*, című könyvében, majd Ernst Wilhelm Hengstenberg is a *Christologie des Alten Testaments* című munkájában. Bár Böhl kritikus meglátása szerint ezek a művek kívánivalót hagynak maguk után, mégis fontosnak tartotta őket. Könyve első kiadásában Hengstenberg azt írja a próféták kinyilatkoztatásáról, hogy ők azt eksztatikus állapotban élték át, és ez az ő nem tudatos cselekvésüket feltételezi. Könyve későbbi kiadásában már finomít ezen, de Böhl meglátása szerint az Hengstenberg művének hiányossága, hogy mellőzi az *ősevangéliumot* mint kiindulási pontot, és ezért sokszor szem elől téveszti a Messiás személyét, aki majd csak az Újtestamentumban bukkan fel ismét. Azonban kritikája ellenére is ragaszkodik mind Hengstenberg, mind Szent Ágoston, mind pedig Lu-

¹²³ Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds*, 35.

ther Márton Messiás-elképzeléséhez, és abban látja Hengstenberg munkájának jelentőségét, hogy összekapcsolja a *közvetlen-messiási* és a *történeti* koncepciót, feloldja a nézeteltéréseket és félreértelmezéseket, és olyan új közéletet keres, amely a reformátorok munkáját viszi teljességre. Dolgozatának vezérfonalát H. F. Kohlbrugge *Waar toe het Oude Testament?* című könyve adta, amelyre többször is hivatkozik. Ennek lényege visszaköszön a Böhl-től már eddig felvázolt koncepcióban, hogy tudniillik Kohlbrugge szerint az Újtestamentum tekintélye teljes egészében az Ótestamentum tiszteletén nyugszik, vagyis

„Isten hajdan kijelentett szava és cselekedete adja az Evangélium megértésének a kulcsát.”¹²⁴

A keresztyén egyház számára az Ótestamentum értelme és jelentősége abban van, hogy Krisztusra és az ő váltságművére mutat, tehát az önmagán túlmutató messiási jövendölésben teljesebbé válik. Az Ótestamentum kijelentései, történetei, személyei, próféciai ezért nem közvetlen, szó szerinti, sem allegorikus, vagy pusztán történeti kinyilatkoztatások, hanem összességükben mint *ígéret* utalnak a Felkent Szabadítóra, Jézus Krisztusra.

A kiválóan felkészült, reformátori Ige-centrikus szemléletet képviselő Eduard Böhl hitelt érdemlően bizonyítja az Ószövetségnek Krisztusra mutató messiási irányvonalát a *Christologie des Ouden Verbonds of verklaring der meest gewichtige Messiaansche profetieën* című könyvének bevezető részében. Ez alapján könyve további témáira, azoknak igeszerű kifejtésére nézve előre vetíthető, hogy munkája olyan 19. századi reformátori iratnak minősül, amely napjaink vitás teológiai kérdéseiben is biztos eligazodási pontot jelenthet.

Felhasznált irodalom

- A Biblia és legfontosabb kommentárjai. In: *Zsido.com*. <http://zsido.com/fejezetek/a-biblia-es-legfontosabb-kommentarjai/> (2019. aug. 5.)
- Aranyszájú Szent János: *Beszédek a zsidók ellen*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest 2005.
- Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logos Kiadó, Budapest 1998.
- Balke, Willem: *Eduard Böhl. Hoggeleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2001.
- Bara Zoltán: Órigenész apokatasztaszis-tana és teológiai hatástörténete napjainkig. In: Marton József (szerk.): *Studia Theologica Transylvaniensia*, 6. (2004), 17–43.
- Beek, van de A.: *Jeżus Kurios. De Christologie als hart van de theologie*. Kok–Kampen, Kampen 1999.
- Berkhof, Louis: Rendszeres teológia. In: *Scribd*. <https://www.scribd.com/document/27126773/Louis-Berkhof> (2019. aug. 5.), 573–575.

¹²⁴ Reuver, A. de: *H. F. Kohlbrugge*. Uitgeverij Kok, Kampen 2005, 26.

- Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázo jegyzetekkel.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1997.
- Böhl, Eduard: *Christologie des Alten Testaments oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen.* Wilhelm Braumüller, Wien 1882.
- Böhl, Eduard: *Christologie des Ouden Verbonds, of verklaring der meest gewichtige Messiaansche profetiën.* Scheffer, Amsterdam 1885.
- Böhl, Eduard: *Dogmatik. Darstellung der christlichen Glaubenslehre auf reformiert-kirchlicher Grundlage.* Scheffer, Amsterdam 1887.
- Böhl, Eduard: *Zwölf Messianische Psalmen.* Bahnmaier's Verlag, Basel 1862.
- Boehl, Eduardus: *De Aramaisms libri Koboeth. Dissertatio historica et philologica qua librum Salomoni vindicare.* Erlangae 1860.
- Bölcskei Gusztáv: Apokatasztaszisz tón pantón. Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon, I.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1993, 97–98.
- Busch, Eberhard: *Református. Egy felekezetet arculata.* Ford. Szabó Csaba. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2008.
- Czanik Péter: Énók könyve. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon, I.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1993, 387.
- Egeresi László Sándor: Targum, targumim. In: *Theologiai Szemle*, 43. (2000/3), 132–140.
- Énók első könyve. In: *Wikipédia. A szabad enciklopédia.* https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89nok_els%C5%91_k%C3%B6nyve (2019. aug. 8.).
- Énók könyve.* <http://enok.um.hu/> (2020. aug. 9.).
- Haag, Herbert: *Bibliai lexikon.* Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest 1989.
- Hannam, James: *God's Philosophers: How the Medieval World Laid the Foundations of Modern Science.* Icon Books, London 2009.
- Herczeg Pál: Krisztológia. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon, II.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, 90–92.
- Juhász Zoltán: Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása. In: *Református Szemle* 113. (2020/3), 242–265.
- Kálvin, János: *A katolikus levelek magyarázata.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2013.
- Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere, 1559. I.* Fordította és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső. Református Egyházi könyvtár. Új folyam 7/1. A Magyar Református Egyházi Kálvin János Kiadója, Budapest 2014.
- Kerekes, Erzsébet: A Biblia tipológiai/figurális értelmezése – Tipológia és posztmodern. In: *Kellék* (2000/15–16), 205–221.
- Kohlbrugge, Fr. Hermann: *Minek az Ószövetség?* Ford. Dávid Gyula. Mezőtúr 1862.
- Kohlbrugge, H. F.: *Waartoe het Oude Testament. Leidraad om de boeken van Mozes en de profeten op hun juiste waarde te schatten.* Uigeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2004.
- Kohlbrugge, Fr. Hermann: *Minek az Ószövetség?* Ford. Dávid Gyula. Mezőtúr 1862.
- Kovács Ábrahám: A Debreceni Hitvallás (1875) mint a liberális teológia „dogmatikájának” görbe tükre. In: *Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok*, VII. (2015), 43–49.

- Kovács Ábrahám: A debreceni ortodoxia teológiai gondolkozása. In: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható batárok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2011, 321–335.
- Kovács Ábrahám: A Heidelbergi Káté útján vagy arról letérve? Újorthodox és liberális református antropológiák a Biblia fényében. In: Baráth Béla Levente – Fekete Károly – Kis Klára (szerk.): *Ösztönző lelkiség. Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2019, 213–220.
- Kovács Ábrahám: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn. In: *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology*, 21. (2014), 51–71.
- Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Vallástudományi könyvtár IV. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010.
- Kovács Ábrahám: Kijelentés, Szentírás és a dogma a 19. századi magyar teológiai vitákban. In: Bodó Sára – Horsai Ede (szerk.): *„Hiszek az Ige diadalmos erejében!” Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2020, 159–177.
- Körtner, Ulrich von H. J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien. In: Schwarz, Karl – Wagner, Falk (szerk.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*. Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien. WUV-Universitätsverlag, Wien 1997, 427–451.
- Kustár György: Messiási váradalmak az intertestamentális korban. In: Peres Imre (szerk.): *Kezdetben volt az Ige. Tanulmánykötet Lenkeyné Semsey Klára tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*. Acta Theologica Debrecinensis 1. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2011, 327–351.
- Kwon, Ho-Duck: *E. Böhl's Aufnahme der reformatorischen Theologie, besonders der Calvins. Die Bedeutung dieser „Reformatoren-Renaissance“ für die Lösung theologischer Probleme der Gegenwart*. Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg 1991.
- Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története. Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig*. Ford. Pásztor Péter. Második kiadás. Harmat-Kálvin, Budapest 2016.
- Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2005.
- Messiás. In: *Arcanum. Kézikönyvtár. Ki kicsoda a Bibliában*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-a-bibliaban-F8DCE/m-F9027/messias-F904F/> (2019. júl. 12.).
- Mit jelent és mennyire biblikus a szövetségi teológia? In: Gotquestions. *Your Questions. Biblical Answers*. <https://www.gotquestions.org/Magyar/szovetségi-teologia.html> (2019. júl. 17.).
- Montskó Benjámín: A messiás-koncepció alakulása a targumokban. Kétféle messiás-elképzelés a Jesája Targum 53. fejezetéből és az Énekek éneke Targumból. In: *Vallástudományi Szemle*, 13. (2017/4), 44–64.

- Nagy Antal: Talmud. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztény bibliai lexikon, II.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, 568–570.
- Oepke, Albrecht: ἀποκατίσθημι, ἀποκατάστασις. In: Kittel, Gerhard – Friedrich, Gerhard (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, I.* W. Kohlhammer, Stuttgart 1933, 386–392.
- Otten, W.: *Uit het levensboek van Dr. H. F. Kohlbrugge.* Den Hertog, Houten 1992.
- Peres Imre: Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszereplése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2009, 49–78.
- Rahner, Karl – Volgrimler, Herbert: *Teológiai kieszótár.* Szent István Társulat, Budapest 1980.
- Reuver, A. de: *H. F. Kohlbrugge.* Uitgeverij Kok, Kampen 2005.
- Sebestyén Jenő: Református mozgalom a XIX. században. In: *Magyar Kálvinizmus. Református egyházi, egyháztársadalmi és világnézeti folyóirat,* 5. (1938/2), 93–95.
- Schäfer, Peter: *Jesus in the Talmud.* Princeton University Press, Princeton 2007.
- Szalai András: Nem-keresztény források Jézusról. In: *Apológia Kutatóközpont. Kereszténység. Teológia. Források.* http://site-44438.mozfiles.com/files/44438/Nem_kereszteny_forrasok_Jezusrol.pdf?1457546405. (2019. aug. 9.)
- Targum. In: *Wikipedia. A szabad enciklopédia.* <https://hu.wikipedia.org/wiki/Targum> (2019. aug. 5.)
- Warfield, Benjamin Breckinridge: *A Biblia ihletettsége és tekintélye.* Keresztény Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest 2017.

* * *

The present study examines from the perspective of dogmatics Eduard Böhl's book entitled *Christologie des Alten Testaments oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen*, published in 1882. The study deals mainly with the introductory chapter. E. Böhl, professor of Reformed Systematic Theology at the Protestant Theological Faculty in Vienna from 1864 to 1899, was strongly influenced by the theological vision of H. F. Kohlbrugge (1803–1875), a Reformed pastor from Elberfeld, Germany. As a systematic theologian he followed the orthodox Reformed position which emphasised the inseparable unity of Scripture. From this hermeneutic stance he defended the Christology of the Old Testament. Böhl testified that God in Christ, in fact, repeated, confirmed, and accomplished on a higher level what had happened in the lives of Old Testament confessors. Old Testament writings legitimize Jesus' coming, incarnation, salvation, suffering, death, and resurrection. The essence of Böhl's standpoint is that some of the messianic texts do not refer directly to Christ, but above all to "types", figures who carry the promise of salvation. Other parts, however, such as the psalms discussed in detail in his book, are unequivocal pieces of evidence of the promises of the Messiah who is embodied in Jesus Christ. In support of his view, he cited "the exegesis of the New Testament," the apostles and evangelists, and the Targums, the Book of Enoch, and the Talmud among the Jewish religious literature. With his theological vision and writings, through his Hungarian disciples, Böhl exerted a decisive influence on the Reformed theological thinking and the New Orthodoxy in Hungary. This theological trend took up the fight against the spread of theologi-

cal liberalism with its centre in Debrecen during the second half of the nineteenth century. Böhl, as a defender of traditional Calvinism, was a sure point of reference with respect to important theological issues.

Keywords: Eduard Böhl, H. F. Kohlbrugge, Reformed dogmatics, 19th century theology, liberalism, New Orthodoxy, Old Testament, Messiah, Christology, hermeneutics, soteriology.